

אכילת מצה שמורה בערב פסח שחל בשבת – תשובה מן הגניזה

מרדכי עקיבא פרידמן*

הדף מן הגניזה המתפרסם להלן כולל שתי תשובות בערבית-יהודית של חכם קדמון, גאון, כמשוער, או אחד מרבותינו הראשונים. עניינן של תשובות אלה הוא יום י"ד בניסן שחל להיות בשבת. השאלה הראשונה, אשר ראשה חסר, היא האם מותר לאכול חמץ בערב פסח שחל להיות בשבת, ואם כן, האם מותר לבער את החמץ בשבת. המשיב פוסק שחייבים לבער את כל החמץ לפני שבת כשיטת ר' מאיר במשנה וכמבואר בתוספתא. מדברי המשיב משתמע בבירור שאין משאירים חמץ לשתי סעודות כמו שאמור בתלמוד הבבלי (פסחים יג ע"א).¹

השאלה השנייה היא האם מותר לאכול 'מצה שאינה משומרת' ביום י"ד בניסן שחל להיות בשבת. המשיב ציטט את דברי השואל בקיצור, ואולי הוא שאל מה יהיה הדין בעניין זה אם התשובה לשאלה הראשונה היא שאסור לאכול חמץ בערב פסח שחל בשבת. הנחת השואל היא שאסור לאכול מצה משומרת בי"ד בניסן. מסתבר שאיסור זה מקורו בדברי ר' לוי בתלמוד הירושלמי פסחים י, א, לז ע"ב (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 554): 'אמ' ר' לוי האוכל מצה בערב הפסח כבא על ארוסתו בבית חמיו והבא על ארוסתו בבית חמיו לוקה'.² הרי"ף הביא את מאמרו של ר' לוי בהלכותיו (פסחים טז ע"א)³ וכך הורה להלכה גם הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה ו, יב).⁴

השיטה המתירה לאכול בארבעה עשר בניסן מצה שאינה משומרת (שאינן יוצאים בה ידי חובת אכילת מצה בסדר ליל פסח) ידועה מכמה קדמונים. כך בספר המכתם: 'ארבעה עשר שחל להיות בשבת מבערין את הכל. לגמרי קאמר ואפילו החולין, ויאכל מצה שלא לשום מצוה בשתי סעודות השבת, ואין בה משום בועל ארוסתו בבית חמיו עד לאחר שש שעות של ארבעה עשר אבל לא קודם

* מחקר זה (מס' 1656/18) נתמך בידי הקרן הלאומית למדע. תודתי נתונה למנהלי ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק, שמופקדים על שמירת כתב היד מאוסף אדלר (ENA) המתפרסם להלן. נעזרתי באתר אגודת פרידברג לכתבי יד יהודיים (<http://www.jewishmanuscripts.org>), בתקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן ובאתר מאגרים: מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית, האקדמיה ללשון העברית (maagarim.hebrew-academy.org.il). אותיות שקריאתן מסופקת או שלא נשמרו בשלמות נדפסו באות הלולה.

מילים המופיעות בעברית או בארמית במקור שבערבית-יהודית ומובאות ב'תרגום' נדפסו בפיוזור אותיותיהן, לפעמים בשינוי כתיב מלא או חסר. תודה לקרייין מטעם המערכת על הערותיו המחכימות.

* פרופסור אמריטוס, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל-אביב.
¹ ראה ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא מסכת פסח ראשון, רמת-גן תשס"ג, עמ' 317–320, ושם, עמ' 318–319, על ההבדל בין המשנה והתוספתא הנרמזות לבין הבבלי, ושם, עמ' 329–331, על הברייתא שבבבלי שם. בתשובה זו אין המשיב אומר בפירוש שההלכה כר' מאיר אך משתמע כך מדבריו בבירור.

² ראה מ"מ כשר, תורה שלמה, י-יא (תש"ו), מילואים, סימן לא ('איסור אכילת מצה בערב פסח'), עמ' רמא-רמו.

³ ראה מהדורת הרי"ף 'הוצאת המאור, גרסת המרשתת, באתר "על התורה" (https://library.alhatorah.org/?r1=Rif_Pesachim_16a); ה' היימן, ספר הלכות הרי"ף לרבנו יצחק אלפסי על מסכת פסח ראשון (פסחים, פרקים א-ד, י), ירושלים תש"ן, עמ' 88, וראה המקורות והדיונים שם, עמ' 207–210, 327.

⁴ וכן פסק כבר ספר הלכות גדולות, מהדורת מכון אור המזרח, ירושלים תשנ"ב, סימן יא, הלכות פסח, עמ' קעג: 'ואסיר למיכל מצה מבעוד יום מקמי דליקדיש ואומר הגדה והלל, שנאמר (שמות יב, יח) בערב תאכלו מצות, כדי שיהא חביב עליו, משל לארוס שבא על ארוסתו בבית חמיו'. על משמעות 'מבעוד יום' כאן ראה כשר, תורה שלמה, שם, עמ' רמה-רמו; ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא, שם, עמ' 318, הערה 3. על כך שבתקופת הגאונים אולי לא הכירו את האיסור שבהלכות גדולות ראה להלן (הערה 13).

לכן⁵; בספר אורחות חיים: 'ומלשון התוספתא משמע דאינו משייר כלום בשבת, דקתני ר' מאיר אופה מצה ליל (צ"ל: לליל) שבת ומחרת, ובודאי מצה משומרת לא אכיל'⁶; בתוספות ר"ד: 'לא אסר בירושלמי אלא מצה שיש בה שימור הראויה לצאת בה ידי חובה בלילה'⁷; וכן בשאלה על הירושלמי בתשובות הריב"ש, סימן תב: 'אם האסור הוא לבד במצה השמורה שהתקין לו ללילה הראשון לצאת בה או אם לכל המצות שהתקין לכל ימות הפסח?⁸

אחרים התירו לאכול מצה בערב פסח שחל להיות בשבת, אך לא פירשו אם ההיתר חל על מצה שמורה. כך, למשל, 'וגאון ז"ל כתב: י"ד שחל להיות בשבת וכו' פי' ר' מאיר סבר מבערין את הכל מלפני השבת ולאחר אופין מצה ואוכלין' וכו'; 'והרב רבינו יצחקן גיאת ז"ל כתב, באליסנה נהגו לבער את הכל מלפני השבת ולאפות מצה בערב שבת ולאכלה בשבת'⁹; וכן רבנו אפרים: 'ומבערין את הכל מלפני השבת ואופה מצה מערב שבת לאכול בשבת'.¹⁰ הגר"ש ליברמן ביאר: 'ולפי כל הקדמונים הנ"ל אינם מדברים כאן במצת מצוה כלל, אלא במצה שאוכל בערב פסח, קודם ד' שעות, ואשר למצת מצוה יכול הוא לאפותה במוצאי שבת'.¹¹

לעומת זאת, בתשובה מן הגניזה שלהלן הורה המשיב שמותר לאכול ביום י"ד מצה משומרת לשם מצה' ולא ציין שום מגבלה של זמן ביום. לאור הוראתו, ייתכן שגם אחרים – הגאון הנזכר ור' יצחק אבן גיאת, רבנו אפרים ועוד, שדיברו על מצה שאוכלים בי"ד שחל להיות בשבת ולא פירשו איזו מצה – התכוונו לכל מצה שתהיה, לרבות מצה שמורה (לשם מצה). לשם הדיוק, הקדמונים שקיבלו את האיסור שבירושלמי אך הגבילו אותו, עשו כך בעיקר משני טעמים. יש מי שטענו שאין האיסור חל אלא על מצה שיוצאים בה ידי חובת אכילת מצה בליל הפסח, ומכאן שמותר לאכול בי"ד מצה עשירה או מצה שאינה שמורה. ויש מי שהגבילו את זמן האיסור, כגון ספר המאור: 'ואף על גב דגרסינן בירושלמי האוכל מצה בערב הפסח כבועל ארוסתו בבית חמיו, ה[ני] מ[י]ליל] משש שעות ולמעלה, אבל עד שש שעות מותר'. אם הוזכר צמצום הזמן בלבד, אין לכאורה ללמוד מדבריהם שהתכוונו גם לצמצום סוג המצה.¹²

המקורות שציטט המשיב בקטע שלהלן הם משנה, תוספתא והתלמוד הבבלי. הוא לא הזכיר ולו ברמז את דברי ר' לוי שבירושלמי. ייתכן שהוא סבר שאין למדים הלכה מן התלמוד הירושלמי אלא

⁵ ראה המכתם, מהדורת א' סופר, ניו יורק תשי"ט, עמ' 378. ייתכן שהוא הבחין בין מצה שמורה שלא לשום מצווה שאוכלים ביום י"ד, לבין מצה שמורה לשום מצווה שלא אוכלים.

⁶ אורחות חיים, א, פירנצה תק"י, הלכות חמץ ומצה, סימן עח, דף עג, ע"ד. לפני דברים אלה צוטטה תשובת רב האי גאון. את רוב המובאה מאורחות חיים ('ומלשון התוספתא [...] ומחרת') ציטט ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 524, ושם כתב שצ"ל 'לליל', ובהערה 47: 'לכאורה נראה שהדברים הללו הם מבעל ארחות חיים עצמו, והוא משיג על הגאון', וראה אוצר הגאונים, ג, פסחים, ירושלים תרצ"א, התשובות, סימן קסג, עמ' 65, שהביא את תשובת רה"ג מאורחות חיים בלי ההמשך ההוא.

⁷ ראה תוספות הרי"ד לרבינו ישעיה ב"ר מאלי דטראני מסכת פסחים, מהדורת מ' פופוביץ, ירושלים תשע"ו, עמ' קפד, ובהערות שם.

⁸ בהמשך השאלה: 'ואם נאמר שאף בכל מצה קאמר, אם מותר לאכול מצה עשירה, כיון שהיא משונה מכל וכל, בעשייתה ובשמה?'. הריב"ש השיב שגם מצה שאינה שמורה אסורה. ראה גם רבנו מנוח להלכות חמץ ומצה ו, יב: 'ודוקא מצה דמינטרא משום חובה הוא דאסור אבל בצקות של גוים ומצה עשירה מותר לאכול'. וראה עוד מגיד משנה להלכות חמץ ומצה ג, ג: 'ויש שהיו מחמירין שלא לשייר כלל אלא לאכול מצה עשירה או מצה כתקנה קודם הצות' וכו'.

⁹ דברי הגאון ור' יצחק אבן גיאת מובאים בתשובות הגאונים שערי תשובה, סימן צג. לאחר שנפטר ר' יצחק אבן גיאת, התמנה הרי"ף לראש הישיבה באליסאנה שבאנדלוסיה ואחריו הרי"א אבן מיגש, שאצלו למד ר' מימון אביו של הרמב"ם.

¹⁰ ראה ספר העיטור, מהדורת מאיר יונה, ניו יורק תשט"ז, דף קכא, ע"ד; י' שציפנסקי, רבינו אפרים תלמיד חבר של הרי"ף – פירושים פסקים ותשובות, ירושלים תשל"ו, עמ' 231–232.

¹¹ ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 524–525, ושם צוינו עוד מקורות; ראה גם ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא, שם, עמ' 318, הערה 3. וכן ריבב"ן: 'מבערין את הכל מלפני השבת ואופה מצה ואוכלה בשבת'. ראה: ש"ק מירסקי, 'פירוש ריבב"ן על מסכת פסחים', תלפיות, ו (תשט"ו), עמ' 585, וראה שם גם עמ' 590 (ציין לו ד' גולינקין, 'תשובה בעניין ערב פסח שחל בשבת [1] אורח חיים תמ"ד:א', <https://tinyurl.com/p6s34w35>, וראה את דיונו שם).

¹² כבר צוינו לעיל דברי ספר המכתם ומגיד משנה שהזכירו את שני הטעמים.

מן הבבלי בלבד, ולכן לא הזכיר אותם. אולם כיוון שכתב שאינו מוצא איסור באכילת מצה משומרת לשם מצה ביום י"ד, ייתכן שהוא לא ידע על דברי ר' לוי שבירושלמי כלל ועיקר.¹³ בראש ע"א של הדף כתוב בפניה השמאלית באותיות קטנות 'לז'. סביר להניח שזה מספר הדף (או מספר הקונטרס) בקובץ. הכתב שבתשובה מרובע וקשה לזהות את הסופר. בגניזה מצויים קטעים אחרים שכנראה יצאו מידיהם והם כוללים תשובות גאונים.

כ"י ENA 3018.1

תרגום	מקור
(1) (שאלה ראשונה: [...]) בשבת ונכנס המועד בזמן שהוא (החמץ) (2) אצלם בבית ואינם יכולים לסלקו/לבערו מחמת (3) השבת. יואיל אדוננו לבאר לנו כיצד לנהוג (4) בזה, כדי שהבריות יהיו פטורים מספק. ויואיל לבאר, (5) אם תותר להם זאת (6) [אכילת החמץ] ביום השבת, האם ביעורו מותר או לא? ²¹	(1) פי אלסבת וידכל אלמיעאד ¹⁴ והי (2) ענדהם ¹⁵ ולא יגדו ¹⁶ אכראגהא ¹⁷ מן גהה ¹⁸ (3) אלסבת ישרח ¹⁹ לנא סידנא מא יעמל ²⁰ (4) פי דלך ליברא אלנאס מן אלספק וישרח (5) אן כאן אדא אטלקת להם הדה אל (6) [...]נה פי יום אלסבת יגוז ביעורהא (7) [א]ו לא:
(התשובה: שנינו במשנה ²⁶ (8) [...] הביעור לפני שבת, (9) אם היה י"ד בשבת. ואלה דבריהם: (10) 'ארבעה עשר שחל להיות בשבת (11) מבערין את הפל מלפני השבת (12) דברי ר' מאיר. וחכמ[ים] אומ[רים] בזמנן. (13) ר' אלעזר ביר' צדוק אומ[ר] התרומה (14) מלפני שבת [ו]חולין בזמנן'. ולא (15) תייב ר' אלעזר בר ר' צדוק לעשות כך (לבער אותה מלפני שבת) (16) אלא בתרומה כי אוכליה	קד נצת ²² אלמשנה (8) ..... אלביעור מן קבל אלסבת (9) אדא כאן אליז בשבת דאך קולהם ²³ (10) ארבעה עשר שחל להיות בשבת (11) מבערין את הפל מלפני השבת (12) דברי ר' מאיר וחכמ אומ בזמנן (13) ר' אלעזר ביר' צדוק אומ התרומה (14) מלפני שבת [ו]חולין בזמנן ואנמא (15) אוגב ר' אלעזר בר ר' צדוק דלך פי (16) אלתרומה לאן אוכליה מועטין (17) ורבמא ²⁴ למ ²⁵ ימכן דלך פי יום אלסבת (ע"ב, 1) ויבא לידי תקלה ואלחמץ ימכן (2) אן יטעמה לגוי וקאל ר' מאיר מבערין (3) את
¹³ ראה כשר, תורה שלמה, שם, עמ' רמד: 'ויש להוכיח שבזמן הגאונים עדיין לא נתפרסם דין זה, אע"פ שבה"ג הזכירו'.	
¹⁴ הקריאה כמעט ודאית חרף טשטושן של כמה אותיות. לא ראיתי 'מיעאד' (מועד) במשמעות יום טוב במילונים לערבית ולערבית-יהודית.	
¹⁵ ראה מ"ע פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו (להלן: פרידמן, מילון), עמ' 661.	
¹⁶ לא מצאתי במילונים 'וגד I פעלא'. ראה פרידמן, שם, עמ' 173 (בערך המשנה 'לו וגד': ולו וגדת אל ביע); 558 (שם: וגד I סבילא אן יפעל).	
¹⁷ לא ראיתי במילונים 'כרג IV' בהוראה החלופית שבתרגום (לבער, לאבד). ראה פרידמן, שם, עמ' 431 (שם: I' מנה, אבד לו, הפסיד).	
¹⁸ ראה פרידמן, שם, עמ' 178. שני הקווים על הה"א השנייה מסמנים תא מרבוטה.	
¹⁹ ראה פרידמן, שם, עמ' 938.	
²⁰ ראה פרידמן, שם, עמ' 654 (שם: עם 'עליהא').	
²¹ השואל סבר כנראה שביעור חמץ צריך להיות בשרפה, כדעת ר' יהודה במשנה פסחים ב, א, ורצה לדעת אם בשבת מותר לבער בדרכים אחרות כשיטת החכמים שם.	
²² ראה פרידמן, מילון, עמ' 539.	
²³ ראה פרידמן, שם, עמ' 786.	
²⁴ ראה י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 234; פרידמן, שם, עמ' 839.	
²⁵ ראה פרידמן, שם, עמ' 455.	
²⁶ פסחים ג, ו.	

- הכל מלפני השבת ואופין מצה (4) מערב שבת
 כמה קד שרח ענה פי (5) אלתוספה:
- מועטין²⁷ (17) ואולי/ולפעמים לא יוכל
 לעשות כך (לאכול את הכול) בשבת (ע"ב, 1)
 ויבוא לידי תקלה.²⁸ ואת החמץ יכול (2)
 לתת לגוי לאכול.²⁹ ור' מאיר אמר 'מבערין
 (3) את הכל מלפני השבת ואופין מצה
 (4) מערב שבת', כמו שנתבאר משמו (5)
 בתוספה.³⁰
- ואמא אלסואל הל יגוז אכל (6) מצה שאינה
 משומרת אם לא:
- (7) פקד גא פי אלתלמוד אמ' רב הונא (8)
 הבצקות שלגויים אדם ממלא (9) כריסו מהן
 ובלב[ד] שיאכל [כ]זית (10) מצה באחרונה
 וס[אל]ו זל פ[ז]ית מצה (11) באחרונה למה
 ליה מש[ום] דההיא (12) לא עבד לה שימור
 פיהל אכל מצה (13) יום יד ולז כאנת משומרת
 פאנא (14) מא ערפנא לדלך ת[ר]ימא³²
 אצלא (15) ולו כבו אנסאן³³ מצה משומרת
 (16) לשם מצה ואכל מנהא יום יד (17) מא
 וגדנא פי דלך תחרימא:
- אשר לשאלה (השנייה) אם מותר לאכול (6)
 מצה שאינה משומרת או לא.³¹
- (התשובה: (7) מובא בתלמוד: 'אמ' רב
 הונא (8) הבצקות שלגויים אדם ממלא
 (9) כריסו מהן ובלב[ד] שיאכל [כ]זית
 (10) מצה באחרונה'. וש[אל]ו (חכמינו)
 ז"ל 'כ[ז]ית מצה (11) באחרונה למה
 ליה? מש[ום] דההיא (12–13) לא עבד
 לה שימור'.³⁴ הרי אכילת מצה מותרת/הוא
 מתיר ביום י"ד ואפילו היא משומרת, ואנו
 (14) לא יודעים בזה איסור כל עיקר. (15)
 ואם אדם אופה מצה משומרת (16) לשם
 מצה³⁵ ואוכל ממנה ביום י"ד, (17) אין אנו
 מוצאים בזה איסור.³⁶

²⁷ וכן הוא בתוספתא פסחא ג, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 153).

²⁸ ללשון זה ראה בבלי פסחים לג ע"ב ומקבילות.

²⁹ בתוספתא פסחא ג, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 153): 'וחולין בשבת שאוכליהן מרובין'. ביאורו של המשיב שיכול לתת לגוי יוצא דופן. ראה בפירוש ריבב"ן הנ"ל, עמ' 585: 'תרומה מלפני השבת, שאין אורחין כוהנים מצויים, (ואורחין) [וחולין] בזמנן, דאורחין ישראל מצויין'.

³⁰ ראה תוספתא פסחא ג, ט–י (מהדורת ליברמן, עמ' 153): '(ט) ארבעה עשר שחל להיות בשבת מבערין הכל מלפני השבת ואופה לו מצה מערב שבת. (י) תרומה טהורה וטמאה מבערין אותן מלפני השבת דברי ר' מאיר וכו'. מדברי המשיב משתמע שהלכה ט והלכה י יחידה אחת שהיא דברי ר' מאיר. וכן בדברי אורחות חיים המובאים לעיל. ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 527–523, ושם עמ' 523, הערה 38: 'ודברי ר' מאיר שלהלן בתוספתא עונים גם על הרישא'. לפי ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא, שם, עמ' 317: 'מבחינת המבנה והסגנון, הלכה ט שבתוספתא היא הלכה בפני עצמה. וכך אפשר לפרש גם את תוכנה, מבלי לקשר אותה להלכה י–יא וכו'; וראה שם, עמ' 318–319, שר' יצחק אבן גיא רב מתתיה גאון ורבנו אפרים פירשו את דעת ר' מאיר שבמשנה על פי הנאמר בתוספתא. 'אל)תוספה' רגילה בכתבי הגאונים לתוספתא (שגם היא 'תוספה' + תווית היידוע). ראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים ותל אביב תשי"ז, עמ' 241, הערה 2.

³¹ כמו שצוין לעיל, הכוונה בוודאי לאכול מצה שאינה משומרת ביום י"ד בניסן שחל להיות בשבת.

³² ראה מ' גושן-גוטשטיין, מילון ערבי-עברי חדש, א, תל אביב תשל"ב, עמ' 376.

³³ תודתי לרב יהודה זייבלד שהציע לי קריאה זו.

³⁴ בבלי פסחים מ ע"א בשינויי נוסח. עיין באוצר הגאונים, פסחים, התשובות, סימן קטז–קכא, עמ' 42–44, ותשובת רב שרירא גאון ורב האיי גאון שיצאה לאור בידי ב"מ לוי, 'שאלות בני קירואן בשנת אלף ש"ג (?) מרש"ג ור"ה', גנזי-קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 69–70; והפירושים על הגמרא שם ורבו שיטותיהם.

³⁵ בבבלי פסחים לח סע"א–רע"ב: 'אמ' רבא אמ' קרא ושמתם את המצות (שמות יב, יז). מצה המשתמרת לשם מצה'. בתשובות הגאונים שערי תשובה, סימן צה, 'מצה המשומרת' וכו', וכן הוא שם, סימן רצא ('במצה משומרת'), ורגיל הוא אצל רבותינו הראשונים.

³⁶ את המשפט האחרון אפשר לתרגם גם כך: ואילו אפה אדם מצה משומרת לשם מצה ואכל ממנה ביום י"ד, לא היינו מוצאים בזה איסור.